

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำรงภูวณราชานุภาพ :
พระนิพนธ์และผลงานคานพัฒนาหอสมุดแห่งชาติของพระองค์

Prince Damrong Rajanubhap :

His writings and his contribution to the National Library

โดย

นางเอมอร เจริญรัตน์

อ.บ. อนุปริญาตบรรณารักษศาสตร์

วิทยานิพนธ์นี้

เป็นส่วนประกอบการศึกษาคามระเบียบปรินญาตมหาบัณฑิต

ของบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

แผนกวิชาบรรณารักษศาสตร์

พ.ศ. ๒๕๑๑

ต้นฉบับ หน้าขาดหาย

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้รับวิทยานิพนธ์
ฉบับนี้เป็นส่วนประกอบการศึกษาคำแนะนำปริญญาโท

นาย ธีระชัย

ประธานคณะกรรมการประจำบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจวิทยานิพนธ์ ธีระชัย ธีระชัย ประธานกรรมการ
กรรมการ กรรมการ
กรรมการ กรรมการ

อาจารย์ควบคุมงานวิจัย อาจารย์แมนมาต ชวลิต

วันที่ 7 เดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2511

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ ผู้เขียนได้ค้นหาและรวบรวมหลักฐานต่าง ๆ จากเอกสาร
ที่มีผู้ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับพระองค์ท่านไว้แล้วบ้าง เพื่อให้มีความเข้าใจถึงพระประวัติ
และพระจริยวัตรของพระองค์ท่านในด้านต่าง ๆ ในค่านางานพระนิพนธ์นั้น ผู้เขียนได้
ค้นคว้าศึกษาจากงานพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านทั้งหมด นำมาวิเคราะห์และสรุปข้อคิด
เห็นต่าง ๆ เพื่อให้ทราบถึงพระปรีชาสามารถของพระองค์ท่านในด้านการนิพนธ์ ส่วน
ในด้านห้องสมุดผู้เขียนก็ได้ค้นคว้าจากเอกสารและรายงานต่าง ๆ เกี่ยวกับประวัติของ
หอสมุดแห่งชาติในสมัยเริ่มแรก โดยมีความมุ่งหมายที่จะเสนอผลงานของสมเด็จพระเจ้า
กรมพระยาคำรงราชานุภาพในด้านต่าง ๆ ดังนี้

๑. เพื่อศึกษาถึงพระประวัติของพระองค์ท่านที่มีผลเกี่ยวกับงานพระนิพนธ์
และงานห้องสมุดทั้ง โดยตรงและโดยอ้อม
๒. เพื่อวิเคราะห์วิจัยงานพระนิพนธ์ทั้งหมดของพระองค์ท่าน และรวบรวม
ผลงานพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านไว้ทั้งหมด
๓. เพื่อศึกษาถึงประวัติความเป็นมาของหอสมุดแห่งชาติในสมัยเริ่มแรก
และวิธีการที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงเข้าไปดำเนินการในหอสมุด
แห่งชาติ ซึ่งมีผลในทางนำความเจริญให้แก่หอสมุดแห่งชาติ
๔. เพื่อเสนอการค้นคว้าเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ
เพิ่มเติมในด้านเกี่ยวกับบรรณารักษศาสตร์ ซึ่งยังไม่มีผู้ใดได้ทำการค้นคว้าไว้ ทั้งนี้
เพื่อให้พระประวัติของพระองค์ท่านสมบูรณ์ยิ่งขึ้น.

The principle aim of this thesis is to study the biography and works of H. R. H. Prince Damrong. Those works have also been analysed with some comment by the author for the purpose of indicating how much literary effect and influence they have over the library work and activities of the present time.

As for Prince Damrong's work in the field of library, the author has studied them from the documents and reports of the work of the National Library since its first establishment with the intention to bring about the Prince's work both in the field of literature and library in a few aspects as follows :

1. To study the biography of Prince Damrong partly in his earlier days that resulted directly and indirectly in his writings and the library work.
2. To study and analyse all the literary works of Prince Damrong that has already been published.
3. To study the history of the National Library since its first establishment that Prince Damrong took responsibility as the Director which resulted in the progress and development of the National Library.
4. To do an additional research of the work of Prince Damrong that concerns the library science. This could fill the gap formerly omitted and make his biography a real complete.

ต้นฉบับ หน้าขาดหาย

คำนำ

ขณะที่ผู้เขียนกำลังศึกษาอยู่ในชั้นปริญญาโทปีที่ ๒ ผู้เขียนได้รับคำแนะนำจากรองศาสตราจารย์สุทธิลักษณ์ อ่ำพันวงศ หัวหน้าแผนกวิชาบรรณารักษศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งเป็นอาจารย์ของผู้เขียนท่านหนึ่งว่า อยากจะให้ผู้เขียนทำการวิจัยเกี่ยวกับพระประวัติและผลงานของสมเด็จพระยาคำวรงราชานุภาพในคานาที่เกี่ยวกับงานพระนิพนธ์และงานห้องสมุด เพราะยังไม่มีผู้ใดค้นคว้าวิจัยเลย

ในระยะเวลาดังกล่าวนี้ผู้เขียนได้เข้าประจำทำงานอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ ศึกษาค้นคว้าถึงพระเกียรติคุณของสมเด็จพระยาคำวรงราชานุภาพที่ทรงเป็นผู้นำ และผู้วางรากฐานงานของหอสมุดแห่งชาติในระยะเริ่มแรกที่มีชื่อว่า "หอพระสมุดฯ สำหรับพระนคร" อยู่เสมอ ๆ และในขณะที่ผู้เขียนกำลังปฏิบัติงานประจำวันคือ การจัดหมวดหมู่หนังสือต่าง ๆ ของหอสมุดแห่งชาติอยู่นั้น ก็ได้พบหนังสือพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาคำวรงราชานุภาพมีอยู่เป็นอันมาก

ดังนั้นผู้เขียนจึงได้นำข้อแนะนำของศาสตราจารย์ สุทธิลักษณ์ อ่ำพันวงศ มาตรองดูก็เห็นจริงที่ว่าถ้าได้ทำการค้นคว้าวิจัยเกี่ยวกับพระประวัติและผลงานของพระองค์ท่าน ในคานาวิชาบรรณารักษศาสตร์แล้วคงจะเป็นประโยชน์ไม่น้อย ผู้เขียนได้นำความคิดนี้ไปปรึกษากับอาจารย์แมนมาส ชาวลิต บรรณารักษเอก หอสมุดแห่งชาติ ซึ่งเป็นอาจารย์ของผู้เขียนอีกท่านหนึ่ง ก็ได้รับการสนับสนุนอีกและอาจารย์แมนมาส ชาวลิต ยังได้กรุณาได้รับเป็นอาจารย์ผู้ควบคุมการวิจัยด้วยความเต็มใจอย่างยิ่ง ผู้เขียนขอขอบพระคุณท่านอาจารย์ทั้งสองเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ด้วยเหตุดังกล่าวนี้เองทำให้ผู้เขียนเริ่มศึกษาและเก็บข้อมูลต่าง ๆ ประกอบการค้นคว้า และวิเคราะห์วิจัยเพื่อเขียนวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ ในวาระเริ่มแรกผู้เขียน

ใครรวมทั้งข้อต่าง ๆ พอเป็นแนวความคิดในการเขียนและเรียบเรียงบางส่วนนำไปให้ศาสตราจารย์พระยาอนุমানราชชนอ่านและตรวจแก้ ซึ่งศาสตราจารย์พระยาอนุমানราชชนก็ได้ตรวจแก้และให้ข้อมูลเพิ่มเติม เพราะท่านเป็นผู้ที่เคยอยู่ใกล้ชิดกับสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพในสมัยที่พระองค์ท่านยังมีชีวิตอยู่ แม้แต่ท่านนั้นศาสตราจารย์พระยาอนุমানราชชนยังมีความกรุณาเกินกว่าที่ผู้เขียนได้คาดคิดไว้เสียอีก ทั้งนี้เพราะท่านคงจะเห็นว่าผู้เขียนเป็นคนรุ่นหลัง เอกสารต่าง ๆ เกี่ยวกับเรื่องที่จะเขียนก็มันยอคงจะเขียนด้วยความยากลำบาก หลังจากที่ท่านได้ตรวจแก้วิทยานิพนธ์ฉบับร่างของผู้เขียนไม่นานนัก ท่านก็ได้เขียนหนังสือขึ้นใหม่อีกเล่มหนึ่งชื่อว่า "เมื่อข้าพเจ้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้า และได้ส่งหนังสือเรื่องนี้มาให้แก่ผู้เขียนด้วยหนังสือเรื่องนี้ได้นำความสว่างกระจ่างแจ้งเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพให้แก่ผู้เขียนเป็นอันมาก ความกรุณาของท่านครั้งนี้จะจารึกอยู่ในความทรงจำของผู้เขียนตลอดไป

นอกจากนี้ ผู้เขียนยังได้ไปเฝ้าหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย คិតกุล พระธิดา ผู้ใกล้ชิดของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ และได้กราบทูลให้ทรงทราบว่าผู้เขียนกำลังเขียนวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับพระประวัติและผลงานของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพในด้านงานพระนิพนธ์และหอสมุด พระองค์ท่านก็ทรงแสดงความยินดีและขอบใจผู้เขียนมีแก่ใจศึกษาคนควาเรื่องนี้ ผู้เขียนรู้สึกซาบซึ้งในพระเมตตาครั้งนี้เป็นอย่างยิ่ง

การเขียนวิทยานิพนธ์เรื่องนี้เป็นไปด้วยความลำบากยากยิ่งเพราะจะต้องศึกษาพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพทั้งหมดต้องเก็บข้อมูลจากหนังสือหลายเล่มแล้วนำมาวิเคราะห์หวัจจัยสรุปผลตามแนวความคิดที่คั่งค้างหลักฐานไว้ ผู้เขียนได้ไปค้นคว้าอ่านหนังสือที่หอสมุดแห่งชาติ หอสมุดคำรงราชานุภาพ หอสมุดกลางจุฬาฯ และราชบัณฑิตยสถานในทุก ๆ แห่งผู้เขียนก็ได้รับความเอื้อเฟื้อและความสะดวกจากเจ้าหน้าที่ทุก ๆ ท่าน

ยิ่งทำการค้นคว้ามากเท่าใดก็ยิ่งทำให้รู้สึกว่าการผลงานของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำร ราชานุภาพคุณุขางมากมายเสียเหลือเกิน พระสติปัญญาและพระปรีชาสามารถของพระองค์ท่านมีล้นเหลือมีรู้จักหมดสิ้นและยิ่งทำให้ผู้เขียนรู้สึกว่สติปัญญาอันน้อยของผู้เขียนนั้นคงจะเขียนไม่สำเร็จ แต่เมื่อนึกท้อใจครั้งใดผู้เขียนก็พยายามทบทวนถึงความกรุณาของท่านอาจารย์และเพื่อน ๆ ที่คอยให้กำลังใจให้เขียนให้สำเร็จ ผู้เขียนก็กลับมีกำลังใจขึ้นมาใหม่

คั้งนี้วิทยานิพนธ์เรื่องนั้นจึง สำเร็จออกมาเป็นรูปเล่มคั้งที่เห็นอยู่นี้ ผู้เขียนจึงขอขอบคุณท่านอาจารย์ที่ คัดล่าวนามมาแล้ว ตลอดจนเจ้าหน้าที่ให้ความช่วยเหลือทุกท่านที่มี คัดล่าวนามไว้ หากจะมีความดีของวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ขอมบางผู้เขียนก็ขอช่วยแต่ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำร ราชานุภาพ ผู้ซึ่งมีพระคุณต่อชาติไทยอย่างหาที่เปรียบมิได้ ส่วนขอบกพร่องและผิดพลาดใด ๆ ก็ตาม ผู้เขียนขอนอมรับไว้แต่ผู้เดียว

เอมอร เจริญรัต

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อ	ก
คำนำ	ง
รายการภาพประกอบ	ช
บทนำ	(๑)
บทที่	
๑ พระประวัติย่อของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาจักร์วงรัตนนุภาพ	
พระสมภพ	๑
การศึกษา	๓
รับราชการ	๘
พระประวัติเกี่ยวกับงานพระนิพนธ์และห้องสมุด	๑๑
๒ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาจักร์วงรัตนนุภาพ	
ประวัติงานพระนิพนธ์	๑๘
พระปรีชาสามารถในการนิพนธ์	๒๐
พระกวีนิพนธ์	๓๓
พระนิพนธ์ชีวประวัติ	๘๕
ชุมนุมพระนิพนธ์	๑๐๑
พระนิพนธ์คำนำและอธิบายหนังสือต่าง ๆ	๑๑๗
พระนิพนธ์ตำนาน	๑๓๐

นิทานโบราณคดี	๑๗๕
ประวัติศาสตร์และการท่องเที่ยว	๑๘๔
ศาสนสมเด็จ	๑๘๕
บทความภาษาอังกฤษ	๑๗๖
๓ งานพัฒนาหอพระสมุคฯ สำหรับพระนครของสมเด็จฯ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ	
ก. ประวัติหอพระสมุคฯ สำหรับพระนคร	๑๗๖
หอพระมณฑปเขี้ยวธรรม	๑๗๗
หอพระสมุควชิรญาณ	๑๗๗
หอพุทธศาสนสังคหะ	๑๘๑
ข. หอพระสมุคฯ สำหรับพระนคร สมัยที่สมเด็จฯ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่ง	๑๘๕
กรมสัมปาทิก	
การดำเนินงาน	๑๘๕
การจัดหาหนังสือ	๑๘๘
การจัดหมู่หนังสือ	๑๙๐
การทำบัญชีหนังสือ	๑๙๒
การตรวจสอบและชำระคณบัญ	๑๙๓
การพิมพ์หนังสือ	๑๙๔
การบริการผู้อ่าน	๑๙๕
งานพิเศษ	๑๙๕
ค. หอพระสมุคฯ สำหรับพระนคร สมัยที่สมเด็จฯ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งสภานายก	
พ.ศ. ๒๔๕๘ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๔	๑๙๗

การย้ายหอพระสมุดฯ	๑๕๗
การเขียนรายงานประจำปี	๑๕๘
การจัดแผนกจดหมายเหตุ	๑๕๙
การจัดแผนกรูป	๒๐๐
การรวบรวมศิลาจารึก	๒๐๓
การจัดหาหนังสือเพิ่มเติม	๒๐๕
การจัดแบ่งงาน	๒๐๗
การหาครูหนังสือ	๒๐๘
การจัดพิมพ์หนังสือ	๒๑๐
การจัดพิมพ์บรรณานุกรม	๒๑๒
ง. หอพระสมุดสำหรับพระนคร ภายใต้ความอำนวยการของ ราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๔๖๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๖	๒๑๕
การจัดหอพระสมุดวชิรवारุช	๒๑๖
การจัดหอพระสมุดวชิรญาณ	๒๑๘
บ. ส่งท้าย	
พระเกียรติคุณของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรังราชานุภาพ	๒๑๑
พระอนุสรณ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรังราชานุภาพ	๒๒๓
หอสมุดคำรังราชานุภาพ	๒๒๓
ผนวก ก.	
คำประกาศตั้งกรมของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรังราชานุภาพ	๒๒๔
ผนวก ข.	
ตัวอย่างพระนิพนธ์อธิบายในหนังสือปทัศสาคร	๒๓๖

ผนวก ค.

ระเบียบการกรมศิลปากร เรื่องการพิทักษ์รักษาและ..... ๒๓๘
การคนคว่ำใน "หอสมุดตำราพระราชานุญาต"

บรรณานุกรม ๒๔๑

ภาพประกอบ ๒๕๒

รายการภาพประกอบ

ภาพ	หน้า
๑. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	๒๕๓
๒. เจ้าจอมมารคาศุภรัศมิ์กาลที่ ๔ กับสมเด็จพระ กรม พระยาคำรงราชานุภาพ.....	๒๕๔
๓. สมเด็จพระ กรมพระยาคำรงราชานุภาพเมื่อดำรงพระ- ยศเป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ.....	๒๕๕
๔. สมเด็จพระ กรมพระยาคำรงราชานุภาพเมื่อดำรงพระ- ยศเป็นกรมหลวงดำรงราชานุภาพ.....	๒๕๖
๕. สมเด็จพระ กรมพระยาคำรงราชานุภาพเมื่อดำรงพระ- ยศเป็นกรมพระดำรงราชานุภาพ.....	๒๕๗
๖. สมเด็จพระ กรมพระยาคำรงราชานุภาพเมื่อดำรงพระ- ยศเป็นสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ.....	๒๕๘
๗. ฉายพระหัตถ์คณารางหนังสือเรื่องความทรงจำ.....	๒๕๙
๘. ตัวอย่างหน้าปกหนังสือลักษณะการปกครองประเทศ สยามแต่โบราณ มีตราประจำพระองค์เมื่อยัง มีพระชนมอยู่.....	๒๖๐
๙. ตัวอย่างหน้าปกหนังสือพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด มีตรา ประจำพระองค์เมื่อสิ้นพระชนมแล้ว.....	๒๖๑
๑๐. ตัวอย่างหน้าปกหนังสือตำนานโต๊ะเครื่องบูชา มีตรา หอพระสมุดวชิรญาณ.....	๒๖๒

๑๑.	ตัวอย่างหน้าปกหนังสืออธิบายเครื่องมะโหรีปี-	
	พาทย์ มีตราราชบัณฑิตยสภา.....	๒๖๓
๑๒.	ตัวอย่างบรรณานุกรมหนังสือภาษาไทยในหอ-	
	พระสมุควชิรญาณเล่มแรก.....	๒๖๔
๑๓.	ตัวอย่างบรรณานุกรมหนังสือภาษาต่างประเทศ	
	ในหอพระสมุควชิรญาณเล่มแรก.....	๒๖๕
๑๔.	รายงานของหอพระสมุควชิรญาณสำหรับพระนครเล่มแรก..	๒๖๖
๑๕.	ศึกษาลาสหทัยสมาคมซึ่งเป็นที่ตั้งหอพระสมุควชิร	
	ในพระบรมมหาราชวัง.....	๒๖๗
๑๖.	พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระ	
	ราชดำเนินเปิดหอพระสมุควชิรญาณ เมื่อ พ.ศ.	
	๒๔๖๘.....	๒๖๘
๑๗.	พระที่นั่งศิวิไลย์พิมาน ซึ่งจัดเป็นหอสมุควชิรญาณ...	๒๖๙
๑๘.	ศิลาจารึกและกุลาयरคนำในหอชิริญาณ.....	๒๗๐
๑๙.	ทักถาวรวัตถุหรือหอชิริญาณ.....	๒๗๑
๒๐.	หอสมุดคำทรงราชานุภาพ.....	๒๗๒